

ژورنال علمی باستان‌شناسی ایران

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5725 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 13, No. 38, Autumn 2023

Archaeological Survey of Khorāsgān Cultural Landscape in Isfahan to Recognize the Forgotten Neighborhood of Miyān or Voštā from the Safavid Epoch to the Present Era

Ali Borhani-Rarani¹, Ali Shojaee-Esfahani²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.26370.2491>

Received: 2022/06/05; Accepted: 2022/08/23

Type of Article: **Research**

Pp: 267-296

Abstract

During the Safavid epoch to the Pahlavi era, Khorāsgān was a Qariya, Qaṣaba, and City respectively. The Khorāsgān City was founded by joining several Qariya in 1964 and joining Isfahan in 2013. In the present study, while introducing the cultural landscape of Khorāsgān and understanding its boundaries in different periods, the structure of one of its forgotten neighborhoods called “Miyān” or “Voštā” was studied and its approximate range was determined. In addition, according to field surveys and the study of various documents, it is obvious that the measures taken by Bāqer Khān-e Khorāsgāni and the increase of water resources caused the wealth of the region to double and its influence can be traced in the development of Khorāsgān and in particular, some houses built with luxurious architecture in this neighborhood. Thus, contrary to what has been said so far regarding the attribution of the Khān complex to Bāqer Khān-e Khorāsgāni, it was determined that Bāqer Khān had no role in the construction of this luxurious architectural complex and the Khān complex was constructed by local Khāns in the early Qajar period. Due to the existence of the aforementioned houses and buildings attributed to Bāqer Khān (mosque and bathhouse), the Voštā neighborhood was considered the most important part and center of the Qariya and Qaṣaba during this period. The death of the fifth generation of Khāns and also the land reform in the second Pahlavi period (1941-1979) led to the decline of the political, social, and economic power of the Khorāsgān Khāns. Therefore, the development of the Voštā, unlike the Olyā and Soflā neighborhoods, was stopped and its central role faded away. Also, the construction of Abāzar Street and the relocation of the Jāme‘ mosque (AKA. Friday mosque) from this neighborhood in 1979 led to the destruction of the neighborhood and its landmarks, so the name of the neighborhood was forgotten and removed from the urban divides of Khorāsgān.

Keywords: Cultural Landscape, Isfahan, Khorāsgān, Voštā (Miyān) Neighborhood, Khān Complex.

1. M.A. in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.
Email: borhanirarani.ali@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Iran.

Citations: Borhani Rarani, A. & Shojaee-Esfahani, A., (2023). “Archaeological Survey of Khorāsgān Cultural Landscape in Isfahan to Recognize the Forgotten Neighborhood of Miyān or Voštā from the Safavid Epoch to the Present Era”. *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 13(38), 296-267. DOI: 10.22084/nb.2023.26370.2491

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5003.html?lang=en

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

Khorāsgān that today considered a part of Isfahan city, has had many changes in administrative geography. The title of Qariya in all the written sources and inscriptions is used for Khorāsgān until the Safavid era and after it. The activities taken by Bāqer Khān-e Khorāsgānī in the Zand period, mainly transferring water from the Rārān Spring to the Khorāsgān brought significant development to the Qariya until it became one of the main villages of Isfahan. Khorāsgān divided into three major neighborhoods the central neighborhood of which was called Miyān or Voštā and today it is considered one of the forgotten places. In this part of Khorāsgān, there is a complex of historical houses that can be considered the most beautiful houses in Isfahan and Iran. A study of the cultural landscape of this region could help to determine the boundaries of the Voštā neighborhood in Khorāsgān. Also identifying the main zone of the Khān complex and surrounding houses based on the archaeological survey, historical texts and documents, and oral tradition considered in this article.

Discussion (The structure of the Voštā neighborhood and Khān Complex)

Khorāsgān Qaṣaba limits can be survived well in the aerial photo taken in 1964 which coincides with the establishment of the city of Khorāsgān. In this photo, the location of 29 points and the range of 11 destroyed buildings were determined, which helped in identifying the limited area of the Voštā neighborhood. These 40 monuments dating from 1702 to the end of the Qajar period consists of the three gates, four mosques, two Takyehs, one bath, one cemetery, two drinking fountains, as well as the Khān-e Khorāsgān complex, which now has 27 houses, took shaped the structure of the Voštā or Miyān neighborhood. Khān complex is a 2.2-hectare area and only 9 houses have been registered in the reports of the Cultural Heritage organization. In the current survey, in this complicated complex, 18 other valuable monuments were also identified, of which 2 houses were destroyed in 2019 and 1 house may be demolished soon. The foundation of the Khān complex can be attributed to Aqā Mohammad Ja'far, one of the Khorāsgān's headman, kadkodā, in the middle of the 19th century in terms of diversity, coherence, architecture, and decorations, this complex is composed one of the most valuable historical zones that its study can clear unknown aspects of the archaeology, history, and history of architecture. The houses in the Voštā neighborhood represent the long-term residence of the Khāns and

headman of Khorāsgān, at least from the early Qajar period up to now, which reveals one of the unique aspects of the complex.

Conclusion

The cultural landscape of the Khorāsgān changed in different periods and especially in the Qajar era, Khorāsgān reached the highest position and was named the Qaşaba (center) of Jay block. In this Qaşaba due to the location of one of the three main neighborhoods called Miyān or Vostā, it was considered as a center of Khorāsgān which is also confirmed by the monuments and the administrative documents. The identification of 40 buildings, including the Khān complex with unique features, is another indication of the special characteristics of the Miyān neighborhood during the Zand and spatial Qajar eras. Aerial images taken in 1964 showed well the expansion of Qariya-s and neighborhoods during the last sixty years, in the meantime, many buildings have been destroyed in the Miyān neighborhood 10 of which were identified. By Siting, the existing, renovated, and destroyed buildings of the Miyān neighborhood try to shape a clear picture of this in the Qaşaba of Khorāsgān. This study determined that only the 2 buildings of the masjid-e Now (New mosque) and the destroyed bathhouse, in the Miyān neighborhood, can be attributed to Bāqer Khān-e Khorasgani. Also, the date of the Khān complex and the houses around is more recent than the Bāqer Khān's period and probably back to the beginning of the Qajar period. Resignation and premature death of Mirzā Fazl-Allāh, the seventh chieftain of Khorāsgān Khān's family in 1339 AH and Iranian Land Reform by Mohammad Reza Shah Pahlavi ended the political, economic, and social power of this family. Finally, the construction of Abāzar Street in 1921, the destruction of the Miyān monument like the Bāqer Khān bathhouse, and finally, the change of the location of Jāme' mosque (AKA. Friday mosque) decreased the importance of the neighborhood and merged it into two other neighborhoods, i.e., Upper (Olyā) and Lower (Sofā). For these reasons, the Miyān neighborhood was gradually left out of the urban divides and currently, it remains only in the memory of a few elderly people.

Acknowledgment

We would like to express our gratitude to Mr. Nader Qoli Naderi-Rarani for locating some of the destroyed buildings of the Miyān neighborhood and providing the documents of his personal collection, Mr. Alireza Araei for his cooperation in visiting Araei's house, interview about Khan's house

and his family and providing the documents of his personal collection, Mr. Javad Hoseini for his cooperation in visiting Rasul Hosseini's house, Mr. Akbar Sadri for visiting Sadri's house, Mr. Akbar Rabbi for his cooperation in visiting Atai and Rabbi's house, Mr. Majid Toghianifar for his cooperation in visiting Fattahi's house and providing the documents of his personal collection, We express our gratitude to Dr. Alireza Jafari-Zand for his valuable guidance about Khan collection, Mr. Hadi Allahiari for visiting the houses owned by the Cultural Heritage Organization, Emad al-din Shayk al-hokamaei for guidance in reading the historical documents, Mrs. Elaheh Noorian for her guidance in designing the maps, Mr. Naser Changanian for his guidance in locating some of the buildings and Mr. Kurosh Assar, Mr. Rasul Hajian and Mr. Hassan Eslami for providing the pictures related to the Khan collection.

Observation Contribution

The Authors contributed equally to the writing the paper.

Conflict of Interest

There is no conflict of interest in this research.

بررسی باستان‌شناسی منظر فرهنگی خوراسگان اصفهان در راستای بازشناسی محله فراموش شده میان یا وسطی از دوره صفوی تا عصر حاضر

علی برهانی‌رانی^۱، علی شجاعی اصفهانی^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.26370.2491>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۰۱

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۶۷-۲۹۶

چکیده

خوراسگان اصفهان، در دوران صفوی و زند، قریه و در دوره قاجار، قریه و قصبه و در دوره پهلوی، قصبه و شهر بود. از سال ۱۳۴۳ ه.ش. با پیوستن چندین روستا، «شهر خوراسگان» تشکیل شد و تا سال ۱۳۹۲ ه.ش.، باهمین عنوان شناخته می‌شد. از این تاریخ با الحاق به شهر اصفهان، تحت عنوان «منطقه ۱۵» یا «منطقه خوراسگان» نامیده می‌شود. در پژوهش حاضر، ضمن معرفی خوراسگان و فهم حدود و ثغور آن در دوره‌های مختلف، ساختار یکی از محله‌های فراموش شده آن به نام «میان» یا «وسطی» مطالعه و محدوده تقریبی آن مشخص شد. به علاوه، طبق بررسی‌های روشمند میدانی و مطالعه اسناد متنوع در ادوار مختلف، مشخص شد با اقدامات «باقرخان خوراسگانی» (وفات ۱۲۰۰ ه.ق.) و افزایش منابع آب، ثروت منطقه دوچندان شد و تأثیر آن پس از مرگ او در توسعه خوراسگان و به طور خاص خانه‌های متعدد احداث شده با معماری فاخر در این محله و به ویژه محدوده ثبتی مجموعه خان قابل ردیابی است؛ به این ترتیب، برخلاف آن چه تاکنون در رابطه با انتساب مجموعه خان به باقرخان خوراسگانی گفته شده، مشخص گردید که این مجموعه توسط خان‌های (کدخدایان) خوراسگان ایجاد شد و توسعه پیدا کرد. در این دوره، محله وسطی، به دلیل وجود خانه‌های یادشده و بناهای منتسب به باقرخان (مسجد و حمام)، مهم‌ترین بخش و مرکز قریه و قصبه به حساب آمد. با افول قدرت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خان‌های خوراسگان، توسعه محله وسطی برخلاف دو محله علیا و سفلی متوقف شد و نقش مرکزی آن کاهش پیدا کرد؛ هم‌چنین توسعه شهر، خیابان‌کشی‌های دوره «محمدرضاشاه پهلوی» (۱۳۲۰-۱۳۵۷ ه.ش.) و جابه‌جایی مسجد جامع از این محله در سال ۱۳۵۷ ه.ش.، منجر به تخریب محله و آثار شاخص آن گردید و اندک‌اندک نام محله میان یا وسطی از اذهان پاک و از تقسیمات شهری خوراسگان کنار گذاشته شد.

کلیدواژگان: منظر فرهنگی، اصفهان، خوراسگان، محله وسطی (میان)، مجموعه خان.

I. دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
Email: borhanirarani.ali@gmail.com

II. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

ارجاع به مقاله: برهانی‌رانی، علی؛ و شجاعی اصفهانی، علی. (۱۴۰۲). «بررسی باستان‌شناسی منظر فرهنگی خوراسگان اصفهان در راستای بازشناسی محله فراموش شده میان یا وسطی از دوره صفوی تا عصر حاضر». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۲۸(۱۳): ۲۶۷-۲۹۶
DOI: 10.22084/nb.2023.26370.2491
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basu.ac.ir/article_5003.htm?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

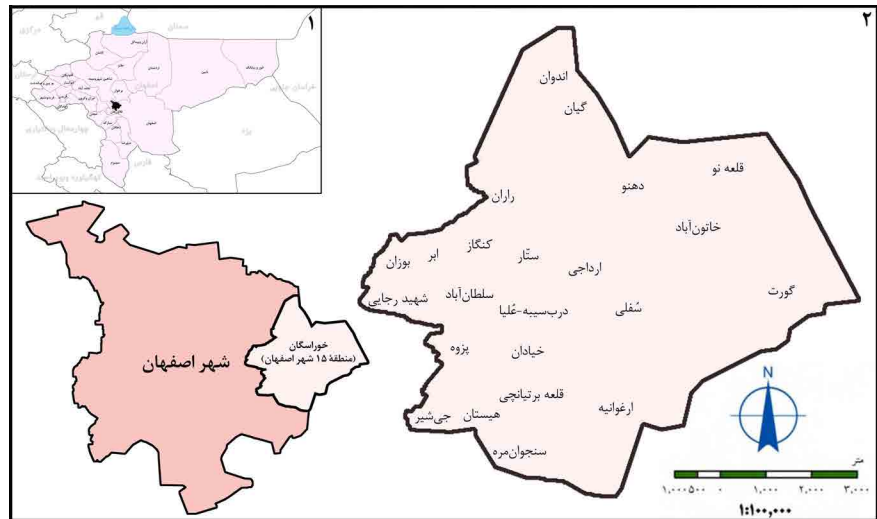
خوراسگان، در حال حاضر به عنوان «منطقه ۱۵» شهر اصفهان، با وسعتی نزدیک به ۷۰ کیلومتر مربع، در قسمت شرقی شهر، در جلگه آبرفتی زاینده‌رود و بر سر راه نایین و یزد واقع شده است (نقشه ۱). این منطقه در دوران صفوی و زند، قریه، در دوره قاجار، قریه و قصبه، و در دوره پهلوی قصبه و شهر بود و از سال ۱۳۹۲ ه.ش. به شهر اصفهان الحاق شد (در رابطه با دوره صفوی ر.ک. به: اسناد پادریان گرملی، ۱۳۸۳: ۲۳۰ و «طومار شیخ بهایی»، ۱۳۰۷: ۲۵؛ در رابطه با دوره زند ر.ک. به: «سند صلح نامه سال ۱۱۸۴ ه.ق.»؛ در رابطه با دوره قاجار ر.ک. به: ارباب اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۰۶، ۲۹۷-۲۹۶؛ «سند صلح نامه سال ۱۲۰۳ ه.ق.»؛ «سند صلح نامه سال ۱۲۲۶ ه.ق.»؛ «سند مبیعه نامه سال ۱۲۳۲ ه.ق.»؛ «سند نکاح نامه سال ۱۲۳۵ ه.ق.»؛ «سند صلح نامه سال ۱۲۴۸ ه.ق.» و «سند صلح نامه سال ۱۲۵۰ ه.ق.»؛ در رابطه با دوره پهلوی ر.ک. به: فرهنگ جغرافیایی ایران (آبادی‌ها)، ۱۳۳۲: ۸۰؛ و «سند وزارت کشور ۱۳۴۳ ه.ش.»؛ در رابطه با دوره اخیر ر.ک. به: درگاه وزارت کشور). تشکیل شهر در سال ۱۳۴۳ ه.ش. به واسطه گسترش قصبه خوراسگان، نزدیک شدن قریه‌های مجاور به یک‌دیگر و نیاز به تشکیل یک شهر برای اداره این منطقه بود؛ به صورتی که اطلاق نام خوراسگان، دیگر تنها برای محدوده مرکزی به کار نرفت و این قریه‌ها به همراه محله‌های قصبه خوراسگان تبدیل به محله‌های شهر تازه تأسیس شدند (نقشه ۲).

در مورد محله‌های قصبه خوراسگان، منابع پژوهشی که در دهه‌های اخیر نگاشته شده‌اند، علاوه بر دو محله علیا و سفلی، به محله‌ای به نام «میان» یا «وسطی» اشاره‌ای گذرا دارند که بنابر پژوهش کنونی محله اصلی قصبه، پیش از سال ۱۳۴۳ ه.ش. و تشکیل شهر خوراسگان بود (ربانی و هاشمیان‌فر، ۱۳۸۴: ۲۳۱-۲۳۰؛ محمدی، ۱۳۸۴: ۲۲۱-۲۲۰ و نادری‌رارانی، ۱۳۸۷: ۳۲، ۲۸۴-۲۸۳، ۲۹۰). این منابع، محدوده تقریبی و بناهای تشکیل دهنده محله میان را بیان کرده‌اند، اما به اهمیت و دلایل عدم وجود آن در بافت کنونی خوراسگان اشاره ندارند.

در این محله، مجموعه‌ای از خانه‌های تاریخی واقع شده که برخی مانند «خانه آرابی» و «خانه رسول حسینی» در ردیف زیباترین خانه‌های تاریخی اصفهان و ایران به شمار می‌روند و توسط افراد انگشت‌شماری دیدار شده‌اند. اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان به اشتباه این مجموعه را در محدوده محله سفلی ثبت کرده و با عناوین «مجموعه خانه‌های خان خوراسگان»، «مجموعه بناهای خان»، «مجموعه‌های خان»، «خانه‌های قلعه باقرخان»، «مجموعه خانه‌های باقرخان خوراسگان» و «عمارت خان» معرفی می‌کند (آزادمنش، ۱۳۸۶: صفحه روی جلد، ۵، ۱۲؛ احمدی‌حیدری، ۱۳۸۲: ۱۵؛ جمالیان، ۱۳۸۵: ۴-۳؛ یکتاییان، ۱۳۸۴: ۴-۳). در این محله، علاوه بر این خانه‌ها، مسجد نو که می‌توان بن‌مایه آن را دست‌کم تا دوره صفوی به عقب بازگرداند و

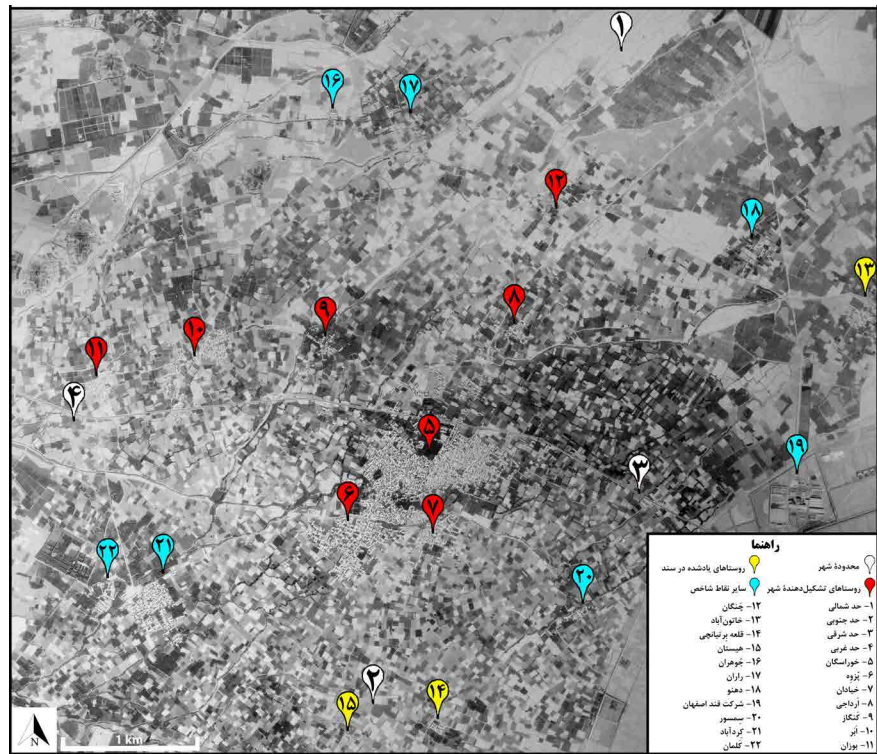
► نقشه ۱: موقعیت خوراسگان و محله‌های آن به‌عنوان منطقه ۱۵ شهری در تقسیم‌بندی اداری کنونی شهر اصفهان؛ موقعیت شهر در استان اصفهان به‌رنگ سیاه در نقشه بالا مشخص است (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Map. 1: The location of Khorasgan and its neighborhoods as the 15th urban district in the current administrative division of Isfahan city. The location of the city in Isfahan province is marked in black on the map above (Authors, 2022).

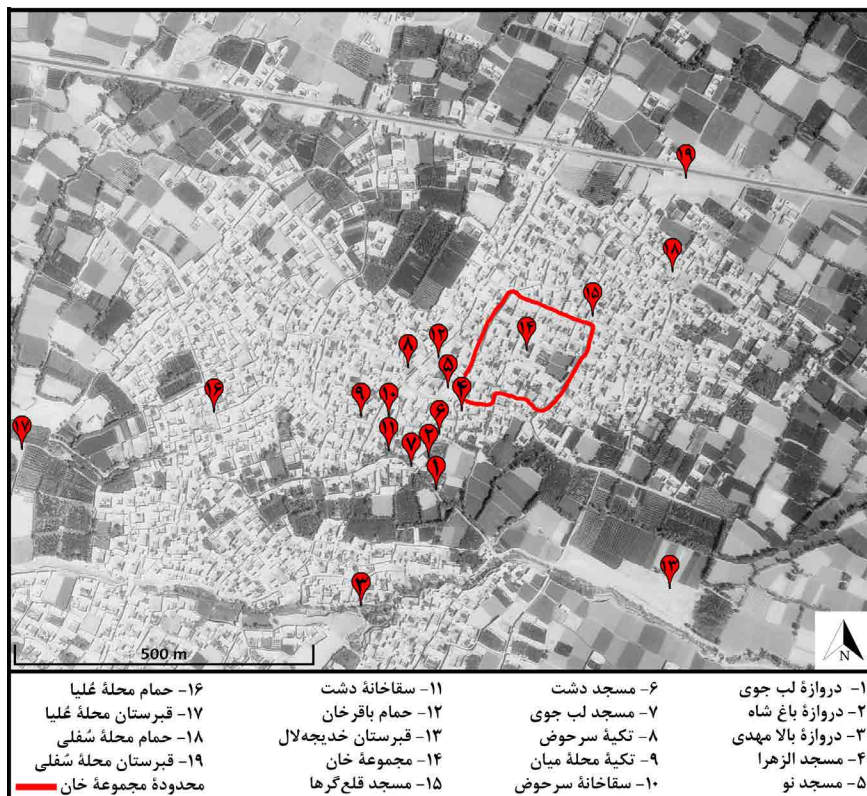
► نقشه ۲: محدوده شهر تازه تأسیس خوراسگان براساس سند سال ۱۳۴۳ ه.ش. روی عکس هوایی زمینی مرجع و موزاییک‌شده سال ۱۳۴۳ ه.ش. (علاوه‌بر نام‌جای‌های یادشده در سند، سایر نقاط شاخص مشخص شده است)، (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Map. 2: The boundaries of the newly established city of Khorasgan based on the document of 1964 on the georeferenced and aerial photo mosaic of 1964 (Authors, 2022).

حمام تخریب‌شده منتسب به باقرخان خوراسگانی (وفات ۱۲۰۰ ه.ق.)، از حکام اصفهان در اواخر دوره زند، قرار دارد که نشان دیگری از مرکزیت محله و اهمیت آن از دوره صفوی به بعد است (نقشه ۳).

پرسش‌های پژوهش: مهم‌ترین پرسش‌هایی که در این پژوهش مورد توجه است، عبارت‌اند از: ۱- روند تغییرات محدوده خوراسگان از دوره صفوی تا عصر حاضر چگونه بوده است؟ ۲- با توجه به امکان شناسایی دو محله سُفلی و غلیا در ساختار کنونی خوراسگان، دلیل از بین رفتن محله

نقشه ۳: آثار موجود و تخریب‌شده محله وسطی یا میان در قصبه خوراسگان در کنار آثار شاخص دو محله دیگر در عکس هوایی زمین‌مرجع و موزاییک‌شده سال ۱۳۴۳ ه.ش. (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Map. 3: The existing and destroyed buildings of Miyān or Vostā neighborhood in Khorāsān, and prominent buildings of two other neighborhoods on the georeferenced and aerial photo mosaic of 1964 (Authors, 2022).

وسطی چیست و ساختار آن به چه صورت بوده است؟ ۳- دلیل تکثر و تنوع خانه‌های تاریخی، انتساب مجموعه خان به باقرخان، محدوده «خانه خان» و هم‌چنین ارتباط آن‌ها با دیگر آثار واقع در محله وسطی را چگونه می‌توان ارزیابی کرد؟

روش پژوهش: مسائل و پرسش‌های یادشده، نگارندگان را بر آن داشت تا با مراجعه به منابع مکتوب، اسناد، تصاویر هوایی و ماهواره‌ای و استفاده از سنت شفاهی، در پی یافتن نشانی از محله وسطی و پیشینه و ساختار آن، به‌ویژه شناخت وضعیت مجموعه خان باشند. در این‌راستا با انجام بررسی‌های روشمند میدانی، نه‌تنها در محله میان که در کل محدوده قریه و قصبه خوراسگان، اطلاعات دست‌اولی جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل شد. عکس هوایی سال ۱۳۴۳ ه.ش. که هم‌زمان با تشکیل شهر خوراسگان تصویربرداری شده بود، بناهای موجود و تخریب‌شده محله و ساختار قصبه را به‌خوبی مشخص کرد (نقشه‌های ۲ و ۳). علاوه‌بر آن، موقعیت عوارض یادشده روی جدیدترین تصویر ماهواره‌ای از خوراسگان، امکان فهم و شناخت حدود و ثغور خوراسگان و محله وسطی و تغییرات صورت‌گرفته در آن را فراهم آورد (نقشه ۴). فهم ارتباط میان خانه‌های مجموعه خان، بازشناسی محدوده اصلی و میزان اهمیت هرکدام از خانه‌ها، معیار بررسی کنونی در رابطه با مجموعه خان بود و بر مبنای آن تصاویری ارائه گردید.

پیشینه پژوهش

در مطالعات جدید که تنها در مقالات فارسی قابل ردیابی است، سه پژوهش به محله میان یا وسطی خوراسگان اشاره داشته‌اند؛ مقاله «نگاهی به جغرافیای شهری خوراسگان» و «گذری بر شهر خوراسگان» در کتاب خورشید جی که در هر دو اشاراتی کوتاه به محله‌های خوراسگان و محله میان شده است (جعفریان، ۱۳۸۴: ۲۱۱-۲۲۲، ۲۲۳-۲۴۲). کتاب تاریخ شهر خوراسگان و روستای راران که در بخش‌های مختلف کتاب، ضمن صحبت از موضوعات گوناگون از محله میان نام‌برده است (نادری رارانی، ۱۳۸۷: ۳۲، ۲۸۳، ۲۹۰). علاوه بر مطالب یادشده، در پژوهش «طرح ساماندهی و احیای بافت تاریخی شهر خوراسگان» و مقاله «بررسی و نقد احیای خانه تاریخی سید رسول حسینی مجموعه عمارت خان خوراسگان با تأکید بر هویت تاریخی آن» نویسندگان ضمن اشاره کوتاه به محله میان، به اشتباه این محله را به عنوان بخشی از محله سفلی در نظر گرفته‌اند^۱ (تمدن، ۱۳۸۹: آزاد و همکاران، ۱۳۹۴). در رابطه با خانه‌های محله میان تاکنون به غیر از مقاله پیشین و پرونده‌های ثبتی سه باب خانه و گزارش «حریم مجموعه خانه‌های باقرخان خوراسگان»، پژوهشی مستقل صورت نگرفته است («گزارش خانه سعیدیان»، ۱۳۸۲؛ «پرونده ثبتی خانه نادری خوراسگان»، ۱۳۸۴؛ «پرونده ثبتی خانه رسول حسینی»، ۱۳۸۵؛ «حریم مجموعه خانه‌های باقرخان خوراسگان»، ۱۳۸۶). اگرچه در مطالعه «نادری رارانی»، به عنوان یکی از تواریخ محلی، به محله‌ها و بسیاری از بناها اشاره شده، اما از ساختار، محدوده و دلایل رشد و افول محله میان یا وسطی صحبت نشده است. در مقاله «گذری بر شهر خوراسگان» نیز به طور مختصر در مورد محدوده این محله صحبت شده است، اما به دلایل رشد و افول آن اشاره نشده است. رویکرد پرونده‌های ثبتی تنها تهیه نقشه و تصاویر از هر یک از بناهای یادشده بوده و بدون توجه به موضوع محله وسطی و ویژگی‌های آن، از نتایج تحقیقات پیشین استفاده شده است.

جغرافیای اداری خوراسگان

نخستین اشاره به «خوراسگان» در کتاب ذکر اخبار اصبهان دیده می‌شود که در آن مؤلف (متوفی ۴۳۰ ه.ق.) از «أحمد بن شهیدل بن المفضل الحنظلی أبو جعفر الخراسکانی» متوفی در قرن دوم هجری قمری نام می‌برد (ابی نعیم، ۱۹۳۴: ۱۱۸/۱؛ جعفریان، ۱۳۷۵-۱۳۷۴: ۴۹). از این شخص در کتاب طبقات المحدثین بأصبهان (متوفی ۳۶۹ ه.ق.) بدون ذکر نام «خراسکان» و در کتاب الانساب (متوفی ۵۶۲ ه.ق.) با پسوند «الخراسکانی» و لقب «مؤدب» سخن رفته است (ابوشیخ انصاری، ۱۴۱۲: ۴۸۶؛ سمعانی، ۱۳۸۲: ۳۳۸). در معجم البلدان (متوفی ۶۲۶ ه.ق.) ذیل واژه «خراسکان» از آن به عنوان قریه‌ای از قرای اصفهان با معرفی فرد یادشده اشاره دارد (حموی، ۱۹۶۵: ۴۱۵). پس از آن تا دوره صفوی (حک. ۱۱۳۵-۹۰۷ ه.ق.)، اطلاعی از قریه خوراسگان دیده نمی‌شود؛ در این دوره، بنابر کتیبه سنگ بنای

امامزاده ابوالعباس خوراسگان، از فردی به نام «صالح محمود بن شاه شمس‌الدین بن علی المشتهر بمبارکشاه خوراسجانی» به عنوان کدخدا در سال ۹۲۰ ه.ق. نام برده شده است (نادری رارانی، ۱۳۸۷: ۲۷۵). پس از آن، مؤلف خلاصه‌الاشعار و زیادة الافکار از «امیر تقی‌الدین محمد الشهیر به شاهمیر» (فوت ۹۹۱ ه.ق.) از «خوراسگان» یاد می‌کند که علاوه بر شاعری به مقام صدارت «ابوالفتح قطب‌شاه» (حک. ۹۸۹-۹۵۷ ه.ق.) از قطب‌شاهان «دکن» هند (۹۱۸-۱۰۹۸ ه.ق.) می‌رسد (کاشانی، ۱۳۸۶: ۳۸۹).

با انتقال پایتخت به اصفهان، نام خوراسگان در طومار منتسب به «شیخ بهایی» به عنوان یکی از قرای بلوک جی ذکر شده است. اهمیت بلوک جی به دلیل برخورداری از بیشترین سهام آب زاینده‌رود بود که این سهام از طریق مادی نیاصرم به عنوان بزرگ‌ترین مادی اصفهان به این بلوک می‌رسید (سمیعی، ۱۳۰۷: ۲۵). در سند شماره ۱۵۶ از اسناد پادریان گرملی، چندین نوبت به «قریه» خوراسگان به صورت «خراسکان» و «خراسگان» اشاره شده و در آن به توقف «شاه عباس اول» (حک. ۱۰۳۸-۹۹۶ ه.ق.) در این قریه و دستور اعدام مسلمانانی که به دین مسیحیت درآمده بودند، می‌پردازد (اسناد پادریان گرملی، ۱۳۸۳: ۲۳۰، ۲۳۱ و ۲۳۴). در اواخر دوره زند (حک. ۱۲۰۹-۱۱۶۳ ه.ق.)، نام قریه به دلیل حضور «محمدباقرخان» یا «باقرخان خوراسگانی» (حک از ۱۱۹۳ ه.ق. تا زمان وفات در ۱۲۰۰ ه.ق. به صورت منقطع) در عرصه سیاست و درگیری بین خاندان زند و قاجار (حک. ۱۳۴۴-۱۲۱۰ ه.ق.)، در متون به چشم می‌خورد (جدول ۱)؛ (موسوی‌نامی، ۱۳۶۳: ۲۳۳-۲۷۴؛ آصف، ۱۳۵۲: ۴۴۹-۴۳۷؛ غفاری‌کاشانی، ۱۳۶۹: ۷۰۵).

ردیف	منصوب	سال قمری	عزل	سال قمری
۱	علی‌مرادخان زند	۱۱۹۳	جعفرخان زند	۱۱۹۳
۲	علی‌مرادخان زند	۱۱۹۴	علی‌مرادخان زند	۱۱۹۴
۳	علی‌مرادخان زند	۱۱۹۶	مرگ علی‌مرادخان زند	۱۱۹۹
۴	ادعای شاهی	۱۱۹۹	جعفرخان زند	۱۱۹۹
۵	آقا محمدخان قاجار	۱۱۹۹	جعفرخان زند	۱۲۰۰

جدول ۱: سال‌های حکومت باقرخان خوراسگانی در اصفهان (برگرفته از: موسوی‌نامی، ۱۳۶۳؛ آصف، ۱۳۵۲؛ غفاری‌کاشانی، ۱۳۶۹).

Tab. 1: The years of Baqer Khan rule in Isfahan (Mousavi Nami, 1363; Asef, 1352; Ghaffari Kashani, 1369).

علاوه بر این، در اسناد دوران زند و قاجار که تاکنون شناسایی شده نیز نام خوراسگان به عنوان «قریه» قابل ردیابی است (برهانی، ۱۳۹۷: ۵۱). مؤلف نصف جهان فی تعریف الاصفهان، تألیف بین سال‌های ۱۳۰۸-۱۳۰۰ ه.ق. نخستین کسی است که از خوراسگان علاوه بر قریه، به عنوان «قصبه» نام می‌برد (الاصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۰۶، ۲۹۷)، اما با توجه به اقدامات باقرخان در انتقال آب از چشمه راران به قنات خوراسگان که منجر به افزایش محصولات کشاورزی و قدرت اقتصادی منطقه خوراسگان شد (جابری‌انصاری، ۱۳۰۳: ۲۲۷)، می‌توان دست‌کم اطلاق عنوان قصبه بر خوراسگان را تا اوایل قرن ۱۳ ه.ق. به عقب بازگرداند.^۲

تغییرات جغرافیای اداری یاد شده، بافت و ساختار خوراسگان را دستخوش دگرگونی‌های زیادی کرد؛ از جمله این تغییرات، گسترش محله‌های آن و اضافه شدن قریه‌های دیگر به خوراسگان، پس از تشکیل شهر و تأسیس شهرداری است. طبق سند وزارت کشور مربوط به تاریخ ۱۳۴۳/۱۱/۱۹ ه.ش.، شهر خوراسگان به مرکزیت قصبه خوراسگان در تاریخ ۱۳۴۳/۰۶/۰۵ ه.ش. تشکیل شد (سند وزارت کشور سال ۱۳۴۳ ه.ش.). حدود شهر در سمت شرق تا پل الحج روستای خاتون‌آباد^۳، سمت غرب تا روستاهای آبهر و بوزان و نزدیک پرورشگاه^۴، سمت شمال تا آخر زمین‌های روستای چنگان و سمت جنوب تا آخر روستاهای پیزوه و خیادان مشخص گردید^۵ (نقشه ۲). علاوه بر روستاهای یادشده، روستاهای کنگاز، آرداجی و چنگان نیز در محدوده شهر جدید خوراسگان قرار گرفتند؛ هم‌چنین روستاهای راران، جوه‌ران، خاتون‌آباد و دهنو در بلوک قهاب و بسمسور، کردآباد و گل‌مان در بلوک جی در حاشیه این محدوده قرار می‌گیرند و گرچه تمامی این نقاط به غیر از کردآباد و گل‌مان، اکنون بخشی از خوراسگان به حساب می‌آیند، اما تا کنون سندی در رابطه با انتساب آن‌ها به شهر خوراسگان در سال ۱۳۴۳ ه.ش. به دست نیامده است (نقشه ۲).

بازشناسی محله میان یا وسطی به عنوان مرکز قریه و قصبه خوراسگان

بنابر اسناد تاریخی و بررسی‌های روشمند میدانی، ساختار اصلی قصبه و شهر خوراسگان را تا دوره پهلوی، سه محله اصلی وسطی یا میان، علیا یا بالا و سفلی یا زیر تشکیل می‌دادند. در تأیید این موضوع می‌توان به ساختارهای عمومی مسجد، حمام و گورستان در هر یک از سه محله اشاره کرد که اکنون مکان هر سه گورستان و هر سه حمام مشخص و در بین مساجد تنها مسجد محله وسطی قابل مکان‌یابی است (نقشه‌های ۳ و ۴). مکان‌یابی ساختارهای شاخص محله وسطی، یعنی چهار مسجد، دو تکیه، دو سقاخانه، سه دروازه، حمام، گورستان و مجموعه خان خوراسگان کمک‌شایانی به تعیین حدود این محله دارد (نادری رارانی، ۱۳۸۷: ۲۸۳-۲۸۴، ۲۹۰؛ جمع‌آوری اطلاعات شفاهی). محدوده محله وسطی در سمت جنوب شرق با دروازه لب جوی و دروازه باغ شاه و در سمت جنوب با دروازه محله بانو مهدی (بالا مهدی) مشخص می‌شد (نقشه‌های ۳ و ۴). دروازه‌های یادشده، مربوط به قصبه خوراسگان بود که بخشی از محدوده این قصبه را در محله وسطی مشخص می‌کرد و به همین خاطر تنها در جهات مذکور احداث شده بود (ربانی، ۱۳۸۴: ۲۳۱-۲۳۰؛ جمع‌آوری اطلاعات شفاهی). محله در سمت غرب به تکیه سرحوض و تکیه محله میان و در سمت شمال به حمام باقرخان و حدنهایی مجموعه خان محدود است (ربانی، ۱۳۸۴: ۲۳۱-۲۳۰؛ جمع‌آوری اطلاعات شفاهی، نقشه‌های ۳ و ۴).

قدیمی‌ترین اسنادی که به محله‌های خوراسگان اشاره می‌کنند شامل: یک سند از دوره زند و هشت سند از دوره قاجار در بازه زمانی ۱۱۸۴ تا ۱۳۲۸ ه.ق. بوده که در آن‌ها دو محله علیا و وسطی قابل ردیابی است^۷. در این بین، چهار صلح‌نامه و یک بیع‌نامه از محله وسطی نام برده‌اند که قدیمی‌ترین متعلق به سال ۱۱۸۴ ه.ق. است. در سند سال ۱۱۸۴ ه.ق.، دو طرف بر سر خانه‌ای مشهور به «تالار» در محله

وسطی به توافق می‌رسند که طبق مفاد پشت سند، خانه یادشده دست‌کم تا سال ۱۲۲۰ هـ.ق. پابرجا بود. بنابر مفاد سند، خانه تالار به ارث رسیده بود و نشان از ساخت‌وساز در محله وسطی، قبل از به حکومت رسیدن باقرخان در اصفهان دارد. علاوه بر آن در تعیین حدود خانه، از شش باب خانه دیگر به نام‌های «ورثه مرحوم آقا زین‌العابدین»، «بهاربند مشهور به خانه نصیر»، «عنایت...»، «حیدر کروندی»، «نعمت‌الله...» و «خانه احدائی عبدالغفار» نام برده شده که تعیین موقعیت آن‌ها و انتساب آن به خانه‌های مجموعه خان مشخص نیست (سند صلح‌نامه سال ۱۱۸۴ هـ.ق.). در سند دوم متعلق به سال ۱۲۰۳ هـ.ق.، دو طرف بر سر بنای موسوم به «عمارت» واقع در محله وسطی به توافق می‌رسند که طبق مفاد پشت سند، بنا دست‌کم تا تاریخ ۱۲۳۲ هـ.ق. پابرجا بوده است. خانه از یک سمت با خانه‌هایی متعلق به «ورثه علی‌عسکر ابن هاشم» و از سمت دیگر با خانه «نواب خان» و «جدول و ممر»ی که حد محله سفلی با محله علیا را مشخص می‌کرد، محدود شده بود (سند صلح‌نامه سال ۱۲۰۳ هـ.ق.). در حال حاضر، یکی از بخش‌های اصلی خانه آرایبی، «عمارت» نامیده می‌شود؛ هم‌چنین عبارت «نواب خان» نیز می‌تواند دلالت بر یکی از خانه‌هایی باشد که در اطراف خانه خان شکل گرفته بود. با توجه به مجاورت بخش عمارت خانه خان با دو خانه حسن حسینی و خانه نادری و ادعای بازماندگان خان خوراسگان مبنی بر تعلق دو خانه مذکور به نایبان خان‌های خوراسگان، می‌توان این احتمال را مطرح کرد که خانه «نواب خان» منطبق با خانه حسن حسینی و خانه نادری باشد (علیرضا آرایبی، مصاحبه شونده، تابستان ۱۴۰۰؛ نقشه ۵). در سند مبیعه‌نامه از سال ۱۲۳۲ هـ.ق.، به فروش خانه‌ای در محله وسطی اشاره دارد که به خانه‌های «ورثه آقا محمدعلی...» «ورثه کریم بن نقی حمال»، «ورثه استاد علی‌عسکر بنا» و «کوچه و جدول» محدود می‌شد (سند بیع‌نامه سال ۱۲۳۲). تنها نام علی‌عسکر در دو سند اخیر مشترک است و با توجه به تاریخ پشت سند نخست و تاریخ سند دوم و هم‌چنین اشاره به واژگان مشترک کوچه، ممر و جدول، می‌تواند دلالت بر یک فرد و محدوده مشخص در مجموعه خان داشته باشد. صلح‌نامه سال ۱۲۸۸ هـ.ق. از خانه شخصی به نام «غدیر» نام می‌برد که طبق بررسی‌های صورت‌گرفته با خانه فتاحی در مجموعه خان هم‌خوانی دارد. در این صلح‌نامه از «آقا فتحعلی» و یکی از فرزندانش به نام «آقا عبدالباقی» نیز نام برده شده است. نکته قابل تأمل آن‌که نام «حاجی شاه‌قلی» که خانه منتسب به او مورد صلح طرفین سند بوده است، در حافظه تاریخی مردم، یکی از کدخدایان خوراسگان در حدود سال ۱۱۰۰ هـ.ق. قلمداد می‌شود (مجید طغیانی‌فر، مصاحبه شونده، پاییز ۱۴۰۲؛ سند صلح‌نامه ۱۲۸۸ هـ.ق.؛ نادری رارانی، ۱۳۸۷: ۶۳). در آخرین سند از سال ۱۳۲۸ هـ.ق.، از خانه‌ای واقع در محله وسطی نام برده شده که به «شارع عام»، «خانه عباس محمدعلی»، «باغ محمدعلی خان» و «کوچه منسده» محدود است. در بین اسامی یادشده، تنها نام «محمدعلی خان امین‌الرعايا» به عنوان یکی از خان‌های خوراسگان قابل ردیابی بوده که در سال ۱۳۳۷ هـ.ق. فوت شده است (سند صلح‌نامه سال ۱۳۲۸ هـ.ق.؛ سند مأموریت سال ۱۳۲۴ هـ.ق.؛ نادری رارانی، ۱۳۸۷:

۷۰؛ روزنامه انجمن مقدس ولایتی اصفهان، سال ۱، ش ۴۱، ۵ رمضان ۱۳۲۵؛ روزنامه زاینده‌رود، سال ۱، ش ۲۷، ۶ رمضان ۱۳۲۷). شاید بتوان این خانه را با خانه کمالی و بخش‌های تخریب‌شده اطراف آن، واقع در جنوب قسمتی که به نام «باغ خان» در مجموعه خان خوراسگان معروف است، منطبق دانست^۱ (نقشه ۵). خانه کمالی از سمت شمال به باغ خانه خان، از سمت غرب به بن بست منتهی به سردر خانه رسول حسینی (بخشی از خانه خان) و از سمت شرق به کوچه‌ای که می‌تواند شارع یادشده در سند باشد، قرار دارد (نقشه ۵).

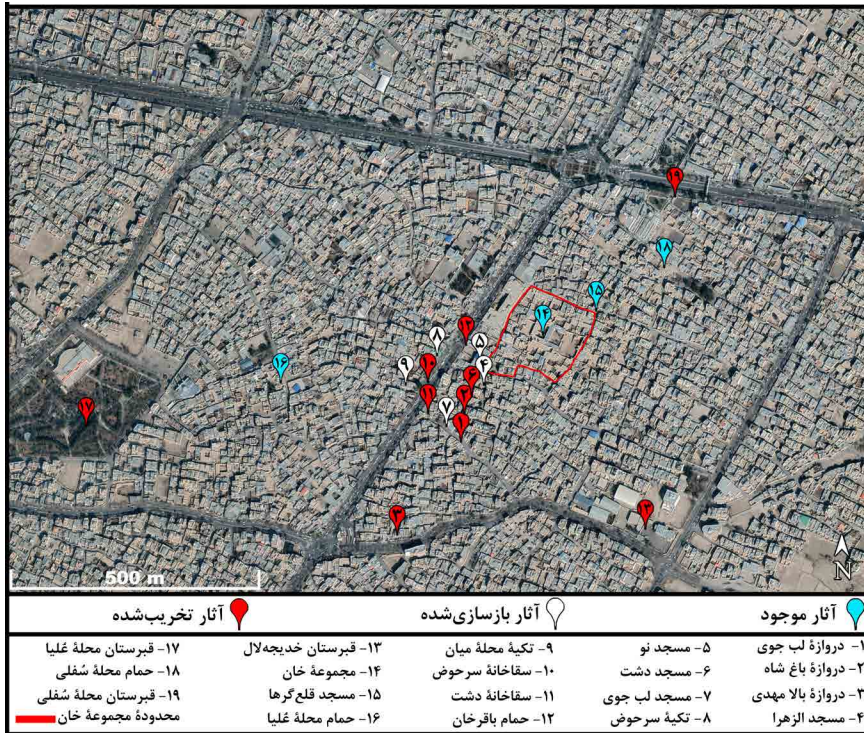
آن‌چه در رابطه با انطباق چهار سند اخیر با مجموعه خان خوراسگان گفته شد، نیاز به انجام بررسی‌ها و شناسایی اسناد بیشتری دارد و طرح آن در مقاله اخیر، شروعی برای چنین مطالعاتی به حساب می‌آید. جست‌وجوی نگارندگان در دو منبع شاخص فهرست اجمالی اسناد تاریخی دیوان ظل السلطان، اصفهان و اسناد موقوفات اصفهان در رابطه با اسناد مرتبط با محله میان یا وسطی خوراسگان نیز نتیجه‌ای دربرداشت.

ساختار محله وسطی و آثار تاریخی آن

در این بخش با استفاده از منابع یادشده و هم‌چنین با بررسی‌های میدانی، ۴۰ بنا در محله وسطی از تاریخ ۱۱۱۴ ه.ق. تا اواخر دوره قاجار شناسایی و معرفی گردید. از این تعداد ۲۴ مورد بدون تغییر در ساختار اصلی و در پنج مورد بناهایی جدید با کاربری مشابه ساخته شده است. موقعیت ۲۹ بنای یادشده و موقعیت و محدوده ۱۱ بنای تخریب‌شده، روی تصاویر هوایی مشخص گردید. در شناسایی بناهای تخریب‌شده مطالعات نادری رازانی به‌عنوان مرجع اصلی، کمک شاخص در تعیین محدوده آن‌ها داشت (نقشه‌های ۳، ۴ و ۵). جهت تکمیل منبع مذکور، با استفاده از داده‌های شفاهی، موقعیت تمامی آثار روی نقشه جانمایی شد تا بتوان تصویری روشن از قصبه خوراسگان و محله وسطی به دست آورد^۲ (نقشه‌های ۳ و ۴).

تعداد و مکان دقیق دروازه‌های خوراسگان برای ما مشخص نیست، با این حال برای بخش جنوب شرق و جنوب خوراسگان در محدوده محله وسطی از سه دروازه لب جوی، باغ شاه و بانو مهدی (بالا مهدی) نام‌برده شده که با توجه به مسیر اصلی خوراسگان به سمت شرق قابل توجیه است. (ربانی و هاشمیان فر، ۱۳۸۴: ۲۳۱؛ بررسی میدانی). در این بررسی، به جز دروازه لب جوی که با اختلاف حدود ۱۰۰ متر روی نقشه مشخص گردید، دو دروازه دیگر با اطمینان بالایی مکان‌یابی شدند.

قدیمی‌ترین مسجد این محله، مسجد کوچکی بود که در حال حاضر با نام «مسجد الزهرا» به‌طور کامل بازسازی شده است. در حین تخریب، سنگ وقفی در زمین آن پیدا شد که ضمن اشاره به نهر، پل، بازارچه و دکان واقع در محله وسطی، تاریخ ۱۱۱۴ ه.ق.، مصادف با دوره حکومت شاه سلطان حسین (حک. ۱۱۳۵-۱۱۰۵ ه.ق.) را در خود دارد. روبه‌روی این مسجد، «مسجد نو» منسوب به باقرخان خوراسگانی قرار دارد که آن نیز به‌طور کلی بازسازی شده است و شواهدی از گذشته و تاریخ آن در دسترس نیست^۳. تا سال ۱۳۵۷ ه.ش. نماز جمعه خوراسگان در مسجد

نقشه ۴: آثار موجود و تخریب شده محله وسطی یا میان خوراسگان در کنار آثار شاخص دو محله دیگر در عکس ماهواره‌ای (Google Earth, 2022)؛ نگارندگان، (۱۴۰۱).

Map. 4: The existing and destroyed buildings of Miyān or Vostā neighborhood in Khorāsān, and prominent buildings of two other neighborhoods on the satellite photo (Google Earth, 2022; Authors, 2022).

نو برگزار می‌شد که جابه‌جایی آن یکی از عوامل کم‌اهمیت شدن محله و درنهایت فراموشی نام آن در بین مردم شد. مسجد دیگر به نام «مسجد محله دشت» فاقد هرگونه کتیبه و تزئینی بوده و به گفته افراد محلی در شمار مساجد محله وسطی به شمار می‌آمد و درحال حاضر اثری از آن نیست. آخرین مسجد، مسجد موسوم به «لب جوی» یا «لب جوق»، با نام امروزی «سلمان»، به‌طور کامل بازسازی شده است و در جنوبی‌ترین بخش محله و نزدیک دروازه‌ای به‌همین نام قرار داشت (نادری رارانی، ۱۳۸۷: ۴۹، ۲۸۳؛ ربانی و هاشمیان فر، ۱۳۸۴: ۲۳۱؛ بررسی‌های میدانی). در این محله، دو تکیه وجود داشت که یکی به نام «تکیه سرحوض» در سال ۱۳۴۵ ه.ش. تخریب و به جای آن مسجد اباذر ساخته شد. دیگری به نام «تکیه محله میان» در دهه ۱۳۶۰ ه.ش. تخریب و به جای آن ساختمانی به نام «حسینیّه توحید» برپا شد. تنها حمام این محله، منتسب و موسوم به «باقرخان»، در نزدیکی مسجد نو خوراسگان بود که در سال ۱۳۴۵ ه.ش. در اثر احداث خیابان اباذر به‌طور کامل تخریب شد و محله را به دو بخش شرقی و غربی تقسیم کرد. به گفته نادری رارانی که زمان تخریب حمام را به یاد دارد، این حمام حدود ۳۰۰۰ متر مربع مساحت داشته و پلان تقریبی آن توسط ایشان ترسیم شده است. در صورت صحت ابعاد حمام، می‌توان آن را در شمار بزرگ‌ترین حمام‌های ایران به حساب آورد و با انجام کاوش باستان‌شناسی امکان تأیید یا رد آن وجود دارد. گورستان محله، معروف به «خدیجه لال» در دهه ۱۳۷۰ ه.ش. تخریب و هم‌اکنون در جای آن چندین فضای آموزشی و ورزشی احداث شده است (نادری رارانی، ۱۳۸۷: ۳۴، ۲۹۰، ۳۰۸-۳۰۶، ۳۱۵؛ ربانی و هاشمیان فر، ۱۳۸۴: ۲۳۱؛ بررسی‌های میدانی)؛ هم‌چنین در این محله، دو

سقاخانه با نام‌های «سرحوض» و «دشت» قرار داشته که در اثر احداث خیابان اباذر و تعریض کوچه‌ها تخریب شده‌اند (نادری‌راران، ۱۳۸۷: ۲۹۲).

معرفی مجموعه خان و شرح مختصری از خانه‌های این مجموعه

در رابطه با مجموعه خان، در گزارش‌های اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان، محدوده‌ای ۲٫۲ هکتاری با نُه باب خانه به نام‌های «رسول حسینی»، «آرایی»، «صدری»، «عطایی و ربّی»، «محمدی»، «نادری»، «سعیدیان»، «کمالی» و «حسن حسینی» مشخص و معرفی شده است. در این مجموعه پیچیده، برای چگونگی تشخیص تعداد خانه‌ها و هم‌چنین انتخاب حدود آن، معیاری ارائه نشده است و حتی در یک مورد نام خانه فتّاحی به اشتباه «محمدی» به ثبت رسیده است. در بررسی صورت‌گرفته، علاوه بر نُه خانه یادشده، ۱۸ پلاک ثبتی واجد ارزش دیگر نیز شناسایی شد که از این تعداد، دو پلاک که یکی موسوم به «خانه لرها» بود، در سال ۱۳۹۹ ه.ش. تخریب شده‌اند (سند «ورقهُ معامله قطعی غیرمنقول» خانه صدری سال ۱۳۱۶ ه.ش.؛ پلاک ۱۲ و ۱۳ در نقشه ۵) و یک پلاک با کاربری فضای سبز در آستانه تخریب قرار دارد (پلاک ۱۷ در: نقشه ۵). خانه‌های موجود در محله میان، معرّف سکونت طولانی مدت خان‌ها^{۱۱} و کدخدایان خوراسگان دست‌کم از اوایل دوره قاجار تا حال حاضر است، که خود یکی از جنبه‌های منحصر به فرد محله و مجموعه را آشکار می‌کند^{۱۲}.

مردم محل، عنوان «خانه خان» را تنها برای دو خانه آرایی و رسول حسینی به کار می‌برند، اما با بررسی پلان خانه صدری و خانه عطایی و ربّی، به وضوح مشخص است که هر دو این خانه‌ها را نیز بایستی بخشی از خانه خان به حساب آورد. این موضوع در مصاحبه با بازماندگان خان‌های خوراسگان نیز تأیید شد؛ به طوری که هر چهار خانه یادشده به همراه باغ و کارگاه، انبار و اصطبل را به عنوان خانه خان معرفی کردند (نقشه ۵). در تأیید این موضوع می‌توان به استخری واقع در عمارت خانه آرایی اشاره کرد که تا خانه صدری امتداد داشته و پس از جدا کردن خانه‌ها پیر شده است (بررسی میدانی). هم‌چنین اتاق موسوم به «ارسی دو رو»، واقع در بخش «عمارت» که از یک طرف به یکی از حیاط‌های خانه آرایی و از طرف دیگر به یکی از اتاق‌های خانه رسول حسینی بازمی‌شود، بر این مدّعا صحّه می‌گذارد. «علیرضا آرایی»، از بازماندگان خان‌های خوراسگان، نیز به نقل از خانواده خود، خانه عطایی و ربّی را به عنوان اندرونی خانه خان معرفی کرد که از این خانه جدا و به فروش رسیده است (علیرضا آرایی، مصاحبه‌شونده، تابستان ۱۴۰۰). در سند نکاح‌نامه میرزا فضل‌الله نیز، از این خانه، با عنوان «اندرانی» نام برده شده است (سند نکاح‌نامه سال ۱۳۳۴ ه.ق.).

علت انتساب این خانه‌ها به باقرخان در گزارش‌های ثبتی مشخص نیست، اما می‌تواند به علت شهرت باقرخان خوراسگانی و نزدیکی مجموعه به حمام و مسجد منتسب به او باشد. نادری براساس شنیده‌ها، شروع ساخت خانه خان را حدود سال ۱۲۵۰ ه.ق. و به کدخدای وقت خوراسگان، «آقامحمدجعفر» (زنده در سال

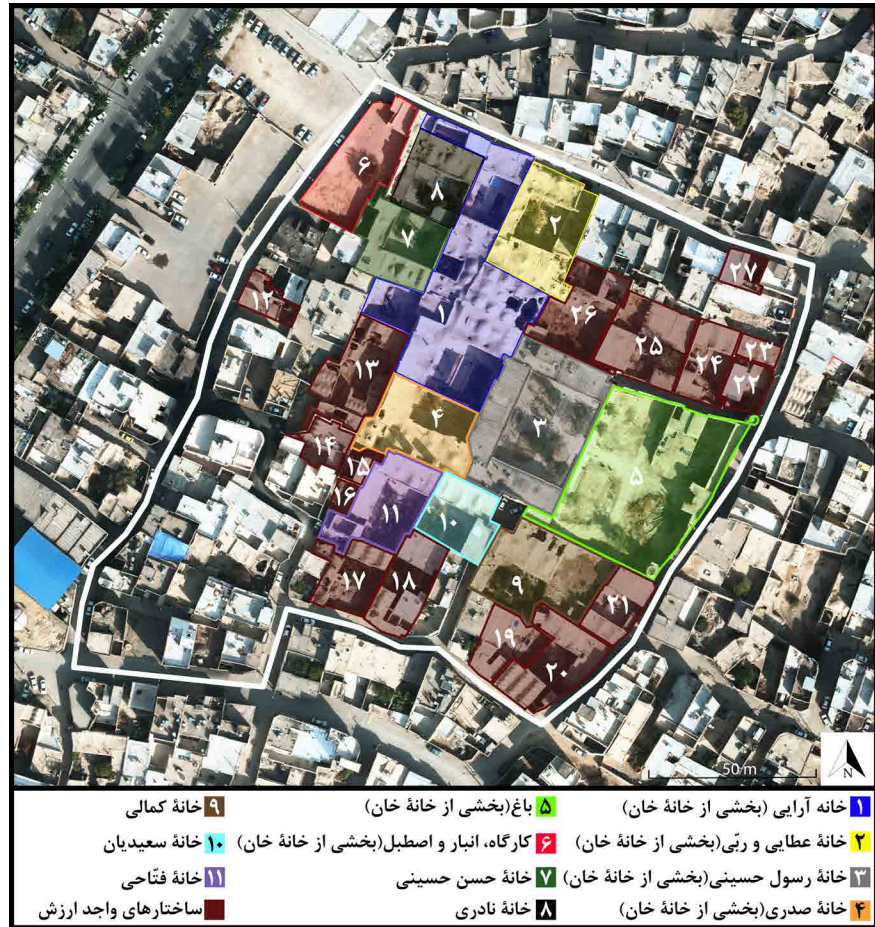
۱۲۶۴ ه.ق.) ملقب به «آقا کوچک» (نسل چهارم خاندان خان خوراسگان) نسبت داده است (نادری رازانی، ۱۳۸۷: ۳۰۹)؛ ضمن این‌که این موضوع به تأیید مالکان خانه آرای، از نوادگان خان‌های خوراسگان نیز رسید. ایشان بنابر شنیده‌های خود از گذشتگان، انتساب خاندان خود و به تبع آن مجموعه خان خوراسگان را به باقرخان خوراسگانی رد کرده و ساخت شالوده خانه خان را توسط آقا محمدجعفر بیان کردند (علیرضا آرای، مصاحبه‌شونده، تابستان ۱۴۰۰). با توجه به این‌که خان‌های خوراسگان، نسبتی با باقرخان خوراسگانی نداشتند و هم‌چنین براساس گفته‌های محلی و برخی منابع مکتوب، پیشه پدر باقرخان صفاری بوده (جناب، ۱۳۸۵: ۶۹) و لقب «خان» را از حاکمان زند گرفته بود (موسوی‌نامی، ۱۳۶۳: ۲۳۳-۲۳۴) و دوره قدرت او و اخلافش تمامی در اصفهان سپری شد، نمی‌توان ساخت این مجموعه عظیم را به او نسبت داد.

در حال حاضر می‌توان خانه آرای را از نظر وسعت، معماری و تزئینات، از مهم‌ترین بخش‌های مجموعه خان معرفی کرد. این خانه شامل: گاوپناه، دیوان‌خانه، شربت‌خانه یا خلوت کوچک، مطبخ، حوائج‌خانه، عمارت، اصطبل، کارگاه قالی‌بافی و انبار می‌شود و اتاق‌هایی به نام «آرسی گل» و «آرسی نقش» در قسمت عمارت، مهم‌ترین بخش خانه را تشکیل می‌دهند. مقرنس‌کاری، گچ‌بری و نقاشی، تزئینات شاخص خانه را تشکیل داده و دیوارهای ساختمان عمارت حاوی اشعار «محتشم کاشانی» در مورد حادثه کربلا است^{۱۳} (تصاویر ۱ و ۲؛ نقشه ۵). خانه رسول حسینی متشکل از قسمت مسکونی و باغ با فضاهای شاخص: سردر ورودی، سنگر، آرسی دو رو، اتاق پنج‌دری، اتاق تابستان نشین (اتاق صدر)، حوض مرمین، دو برج نگهبانی و همچنین یک گاوپناه است (تصویر ۳؛ نقشه ۵). در اتاق پنج‌دری نقاشی‌هایی از دو تن از کدخدایان خوراسگان به نام‌های «ارباب محمدکریم» (وفات حدود ۱۳۱۶ ه.ق.) همراه با خدمتکارش به نام «صدر» و «محمدعلی خان امین‌الرعی» دیده می‌شود (تصویر ۴؛ نقشه ۵)؛ از بین هفت نسل خاندان خان خوراسگان، تنها تصاویر نقاشی شده مربوط به دو کدخدای یادشده موجود است که اهمیت این بخش از خانه را دوچندان می‌کند. خانه صدری در کنار تزئینات مقرنس و کتیبه‌های نقش‌بسته در ایوان، دارای یک جفت بادگیر است که در دیگر بناهای مجموعه خان و در هیچ‌یک از خانه‌های منطقه خوراسگان دیده نمی‌شود (تصویر ۵؛ نقشه ۵). خانه عطایی و ربی، اندرونی خانه خان و مهم‌ترین بخش مسکونی خانه بوده که تزئینات نقاشی آن در زیر گچ پنهان شده است و اکنون به دلیل مشکلات مالکیت، در خطر تخریب قرار دارد (تصویر ۶؛ نقشه ۵).

بنابر اطلاعات کنونی، خانه فتّاحی، قدیمی‌ترین خانه در این مجموعه است و در اسناد «خانه غدیر» نامیده شده است؛ این خانه سپس محل زندگی آقا فتحعلی و فرزندش آقا عبدالباقی (برادر آقا محمدجعفر) بوده است (سند صلح‌نامه سال ۱۲۸۸ ه.ق.؛ مجید طغیانی‌فر، مصاحبه‌شونده، پاییز ۱۴۰۲). از بخش‌های این خانه می‌توان به: اتاق آرسی، اتاق معروف به «غدیر»، مطبخ، طویله، چاه، منبع آب و فضایی موسوم به «سقف انبار» اشاره کرد (تصویر ۷؛ نقشه ۵). نکته حائز اهمیت

► نقشه ۵: مجموعه خان خوراسگان؛ خانه‌های ثبت میراث (۱-۱۱) و ساختارهای واجد ارزش شناسایی شده (۱۲-۲۷) روی عکس هوایی سال ۱۳۹۲ ه.ش. (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Map. 5: Khan complex, Houses registered by Cultural Heritage organization (1-11) and structures of value identified (12-27) on the aerial photo of 2013 (Authors, 2022).

► تصویر ۱: اتاق معروف به «ارسی گل» و تزئینات آن در عمارت خانۀ آرایبی (خانۀ شماره ۱ در نقشه ۵). این فضا از بخش‌های اصلی خانۀ خان به‌شمار می‌آید و محلی برای تفریح ساکنان بود. بیشترین تزئینات در مجموعه خان در این اتاق دیده می‌شود که بدون تغییر و تخریب باقی‌مانده و درمیان نقوش آن، داستان‌های ملی و مذهبی به تصویر کشیده شده است (علیرضا آرایبی، بهار ۱۴۰۰).

Fig. 1: The room known as the “Orsi-eh Gol” and its decorations in the Emārat of Araei’s house (House number 1 on map 5). This room is one of the main parts of Khan’s house and it was a place for residents to entertainment. Most of the decorations in Khan complex can be seen in this room, which has remained unchanged and without destruction, and among its motifs, national and religious stories are depicted (Alireza Araei, 2020).

تصویر ۲: حوائج‌خانه خانه آرای که بدون تغییر باقی‌مانده و وسایل مختلف در آن قابل مشاهده است (خان شماره ۱ در نقشه ۵). این فضا از بخش‌های اصلی خانه خان به‌شمار می‌آید و از فضاهای منحصربه‌فردی است که در کمتر خانه تاریخی دیده می‌شود (حسن اسلامی، ۵ اسفند ۱۳۸۹). ◀

Fig. 2: “Havaej khane” of Araei’s house that remain unchanged and various items can be seen in it (House number 1 on map 5). This space is one of the main parts of Khan’s house and one of the unique spaces that can be seen in few historical houses (Hasan Eslami, 2011).

تصویر ۳: اتاق معروف به اُرسی دو رو و تزئینات آن در خانه رسول حسینی (خانه شماره ۳ در نقشه ۵). این فضا از بخش‌های اصلی خانه خان به‌شمار می‌آید که در بین باغ و عمارت آن قرار دارد و تزئینات آن، معرف بناهای تاریخی اصفهان و بخش‌هایی از خانه خان است (نگارندگان، ۱ اردیبهشت ۱۳۹۸). ◀

Fig. 3: The room known as “Orosi-ye Do ru” and its decorations in Rasol Hoseini’s house (House number 3 on map 5). This space is one of the main parts of the Khan’s house, which is located between the garden and its mansion (Emārat), and its decorations represent the historical buildings of Isfahan and parts of the Khan’s house (Authors, 2019).

► تصویر ۴: اتاق معروف به «پنج‌دری» در خانه رسول حسینی با تصویری از «محمد علی خان امین‌الرعیایا» در مرکز تصویر. در سمت دیگر این اتاق تصویر «ارباب محمدکریم» نقش شده است (خانه شماره ۳ در نقشه ۵). این فضا از بخش‌های اصلی خانه خان به شمار می‌آید. (نگارندگان، بهار ۱۳۹۸).

Fig. 4: The room known as “Panjdari” in Rasul Hoseini’s house with a painting of “Mohammed Ali Khan-e Amin al-Raaya” in the center of the picture. On the other side of this room, the image of “Arbab Muhammad Karim” is pictured (house number 3 on map 5). This space is one of the main parts of Khan’s house (Authors, 2019).

► تصویر ۵: اتاق اصلی خانه صدری (خانه شماره ۴ در نقشه ۵) و تزئینات آن، این خانه بخشی از عمارت خان را تشکیل می‌داده و دیوار بیرونی آن، مشابه خانه آرایبی با اشعار محتشم کاشانی تزئین شده است، بادگیر خانه تنها نمونه باقی‌مانده در منطقه خوراسگان و از نمونه‌های انگشت‌شمار در اصفهان است. (نگارندگان، تابستان ۱۴۰۲).

Fig. 5: The main room of the Sadri house (house number 4 on map 5) and its decorations, this house was a part of Khan’s Emarat and its outer wall is decorated with the poems of Mohtsham Kashani, similar to Arai’s house. Its wind tower is the only remaining example in Khorasgan region and one of the few examples in Isfahan (Authors, 2023).

آن‌که در کنار این خانه، خرابه‌ای موسوم به «خانه حاجی شاه‌قلی» قرار داشته (سند صلح‌نامه سال ۱۲۸۸ ه.ق.) که در خاطره سال خوردگان خوراسگانی، کدخدای خوراسگان در حدود سال ۱۱۰۰ ه.ق بوده است (نادری رازانی، ۱۳۸۷: ۶۳). در بین چهار خانه باقی‌مانده ثبت میراث که در مجاورت خانه خان شکل گرفته (نقشه ۵)، می‌توان انتساب دو خانه نادری و حسن حسینی را به نایبان خان‌های خوراسگان مطرح کرد (علیرضا آرایبی، مصاحبه شونده، تابستان ۱۴۰۰). این دو خانه در اصل، یک خانه واحد را تشکیل می‌داد و تزئینات کاربردی و قطاربندی شاه‌نشین آن مهم‌ترین بخش‌های قابل ذکر است. «خانه سعیدیان» در بخش جنوبی مجموعه خان، متعلق به «میرزا عباس سعیدیان» بوده (نادری رازانی، ۱۳۸۷: ۶۳) و در سال‌های اخیر مرمت شده است. آخرین خانه از این مجموعه، با نام «خانه»

تصویر ۶: خانه ثبتی به نام عطایی و ربی، از بخش‌های اصلی خانه خان و معترف معماری اعیانی خانه‌های قاجاری (خانه شماره ۲ در نقشه ۵). این فضا در سند نکاح‌نامه میرزا فضل‌الله (آخرین کدخدا از نسل خان‌های خوراسگان) مربوط به سال ۱۳۳۴ ه.ق. با عنوان «اندرانی» نامیده شده است (سند نکاح‌نامه سال ۱۳۳۴ ه.ق.)، تصویر از: نگارندگان، زمستان (۱۴۰۱).

Fig. 6: The Ataei and Rabbi's house, one of the main parts of the Khan's house and representative of the noble architecture of Qajar houses (house number 2 on map 5). This space is named as "Andrani" in the marriage document of Mirza Fazlullah (the last Kadhoda from the generation of Khans of Khorasan) dated 1916 (Authors, 2023).

تصویر ۷: خانه ثبتی با نام «محمدی» در اسناد میراثی و با نام صحیح «فتاحی»، قدیمی‌ترین خانه مجموعه خان و خوراسگان (خانه شماره ۱۱ در نقشه ۵). این خانه طبق اسناد موجود، محل اسکان آقاغدير و آقا فتحعلی، از کدخدایان و خان‌های خوراسگان بوده است (سند صلح‌نامه ۱۲۸۸ ه.ق.)، تصویر از: نگارندگان، پاییز (۱۴۰۲).

Fig. 7: The house registered with the name Mohammadi in the cultural heritage organizations documents and with the correct name Fattahi, the oldest house of the Khan complex and Khorasan (house number 11 on map 5) this house was the residence of Agha Ghadir and Agha Fath Ali, Khans of Khorasan, according to the available documents (Authors, 2023).

کمالی»، در بخش جنوبی مجموعه خان واقع است که در بین خانه‌های یادشده، بیشترین آسیب را دیده و بخش‌هایی از قسمت شرقی آن به‌طور کامل تخریب شده است. از ویژگی‌های بارز مجموعه خان، ارتباط خانه‌ها با یکدیگر است که خود نشان از ارتباطات خانوادگی ساکنان مجموعه دارد؛ به‌صورتی‌که علاوه بر ارتباط اندورنی (خانه عطایی و ربی) و بیرونی (خانه آرای، رسول حسینی و صدری) خانه خان، تاکنون ارتباط خانه‌های سعیدیان با فتاحی و فتاحی با صدری (خانه خان) به‌واسطه درهایی که اکنون وجود ندارند، مشخص شده است. در بین ۱۸ پلاک دیگری که در بررسی اخیر با کمک تصاویر هوایی، بررسی میدانی و مصاحبه با افراد شناسایی شد (نقشه ۵)، نمونه‌های قابل توجهی از نظر معماری و تزئینات به چشم می‌خورد (تصویر ۸).^{۱۴} ثبت اداری این پلاک‌ها توسط شهرداری به صورت پلاک‌های

► تصویر ۸: یکی از خانه‌های شناسایی شده در مجموعه خان که در فهرست میراث ثبت نشده است (خانه شماره ۱۷ در نقشه ۵)، (تصویر از: نگارندگان، ۲۱ اردیبهشت ۱۴۰۱).

Fig. 8: One of the identified houses in the Khan complex that is not registered by cultural heritage organization (house number 17 on map 5), (Authors, 2022).

مجزا انجام شده است، اما در واقع برخی از آن‌ها خانه واحدی را شکل می‌دادند. این موضوع ضرورت انجام مطالعات میدانی و شناخت ویژگی‌های معماری و تزئینات آن‌ها را در محدوده مجموعه خان آشکار می‌کند.

نتیجه‌گیری

در تمامی منابع مکتوب و بناهای باقی‌مانده تا دوره صفوی، از عنوان قریه برای خوراسگان استفاده شده است. با اقدامات صورت‌گرفته توسط باقرخان خوراسگانی در دوره زند، از جمله الحاق آب چشمه راران به قنات خوراسگان و در نتیجه افزایش تولید محصولات کشاورزی، قریه خوراسگان نسبت به قریه‌های مجاور، از ثروت بیشتری برخوردار شد. این موضوع تأثیر خود را در توسعه بافت روستا و ساخت‌وساز بیشتر در خوراسگان گذاشت، به صورتی که جغرافیای اداری منطقه دچار تغییر شده و در اواسط دوره قاجار از خوراسگان به عنوان «قصبه بلوک جی» نام‌برده شد. قصبه خوراسگان تا سال ۱۳۴۳ ه.ش.، به همین روند به حیات خود ادامه داد و در این سال با به هم پیوستن دیگر قریه‌های مجاور، شهرداری خوراسگان تأسیس شد. در نهایت در سال ۱۳۹۲ ه.ش.، خوراسگان به عنوان یکی از مناطق شهری، به شهر اصفهان الحاق شد. محله میان یا وسطی یکی از سه محله تشکیل‌دهنده قریه و قصبه خوراسگان، با داشتن موقعیت مرکزی، خان‌نشین خوراسگان به شمار می‌آمد. بنابر بررسی کنونی توسعه اصلی خوراسگان در دوران زند و قاجار، در محدوده محله میان اتفاق افتاد که اسناد شرعی این دوران نیز مؤید همین موضوع است. شناسایی ۴۰ بنا در این محله، از جمله مجموعه خان با ویژگی‌های منحصر به فرد، نشان‌دهنده اهمیت خوراسگان و محله وسطی یا میان در دوران زند و قاجار دارد. عکس‌های هوایی سال ۱۳۴۳ ه.ش. - مصادف با تأسیس شهر خوراسگان - به خوبی آشکار

کرد که طی تقریباً شصت سال گذشته، گسترش قریه‌ها و محله‌ها با شتاب بالایی صورت گرفته است. در این بین، آثار متعددی در خوراسگان تخریب شده است که در بررسی اخیر تعداد ۱۰ مورد از آن‌ها واقع در محلهٔ وسطی شناسایی شد؛ به این ترتیب، با جانمایی بناهای موجود، بازسازی شده و تخریب شدهٔ محلهٔ وسطی، تلاش شد تصویر روشنی از پراکندگی آثار و ارتباط آن‌ها با یکدیگر در قصبهٔ خوراسگان ارائه شود. هم‌چنین مشخص شد، تنها دو بنای مسجد نو و حمام تخریب شدهٔ محلهٔ وسطی را می‌توان به باقرخان منسوب دانست و برای خانهٔ خان (خانهٔ آرای، خانهٔ رسول حسینی، خانهٔ صدری و خانهٔ عطایی و ربّی) و خانه‌های اطراف آن (خانه‌های ثبت شدهٔ میراث و خانه‌های شناسایی شده توسط نگارندگان)، باید انتسابی دیگر در نظر گرفت. قدیمی‌ترین خانه در بافت تاریخی محله میان یا وسطی، خانهٔ فتّاحی است که محل سکونت آقاغدير بوده است و برای آن می‌توان تاریخی پیش از دورهٔ قاجار را در نظر گرفت؛ اما شالودهٔ خانهٔ خان، توسط آقامحمدجعفر، از کدخدایان خوراسگان، در اواسط قرن ۱۳ هـ.ق. گذاشته شد که در سال‌های بعدی توسعه و تکمیل پیدا کرد و نام خود را از «محمد علی خان امین‌الرعايا» گرفت. این مجموعه از نظر تنوع، انسجام، معماری و تزئینات در شمار ارزشمندترین بافت‌های تاریخی به‌شمار می‌رود که مطالعهٔ آن، جنبه‌های مهمی از تاریخ اصفهان و ایران را برای روزگار ما بازگو می‌کند. با کناره‌گیری و مرگ زود هنگام «میرزا فضل‌الله»، هفتمین کدخدا از نسل خاندان خان خوراسگان در سال ۱۳۳۹ هـ.ق. قدرت سیاسی این خاندان به پایان رسید. واقعهٔ اصلاحات ارضی در دورهٔ «محمدرضا شاه پهلوی» از قدرت اقتصادی و نفوذ اجتماعی بازماندگان خان‌های خوراسگان کاست و این مسأله تأثیری منفی بر پویایی محله گذاشت؛ هم‌چنین احداث خیابان اباذر در سال ۱۳۴۵ هـ.ش.، از بین محله و تخریب حمام منتسب به باقرخان که از مهم‌ترین عناصر محله بود و در نهایت تغییر محل نماز جمعهٔ خوراسگان از محلهٔ وسطی، باعث کاسته شدن اهمیت محله و ادغام آن در دو محلهٔ دیگر، یعنی علیا و سفلی شد. به‌همین دلایل به تدریج محلهٔ وسطی از تقسیمات شهری خوراسگان کنار گذاشته و نام آن به فراموشی سپرده شد.

سپاسگزاری

مراتب سپاسگزاری خود را از آقای نادرقلی نادری رارانی در خصوص جانمایی برخی از آثار تخریب شدهٔ محلهٔ میان و در اختیار گذاشتن اسناد مجموعهٔ شخصی، آقای علیرضا آرای برای همراهی در دیدار از خانهٔ آرای، مصاحبه در مورد خانهٔ خان و خاندان خود و در اختیار گذاشتن اسناد مجموعهٔ شخصی، آقای جواد حسینی بابت همکاری در دیدار از خانهٔ رسول حسینی، آقای اکبر صدری برای همراهی در دیدار از خانهٔ صدری، آقای اکبر ربّی برای همراهی در دیدار از خانهٔ عطایی و ربّی، آقای مجید طغیانی فر برای همراهی در دیدار از خانهٔ فتّاحی و در اختیار گذاشتن اسناد مجموعهٔ شخصی، آقای دکتر علیرضا جعفری‌زند بابت راهنمایی‌های ارزشمند در خصوص مجموعهٔ خان، آقای هادی اللهیاری جهت هماهنگی دیدار از خانه‌های

ثبت میراث، آقای عمادالدین شیخ‌الحکمایی به منظور راهنمایی در خوانش اسناد تاریخی، خانم الهه نوریان برای راهنمایی در طراحی نقشه‌ها، آقای ناصر چنگانیان برای راهنمایی در جانمایی برخی آثار و آقایان کورش عصار، رسول حاجیان و حسن اسلامی، بابت در اختیار گذاشتن تصاویر مربوط به مجموعه خان اعلام می‌داریم.

مشارکت در صدی نویسنندگان

نگارندگان به طور برابر در نوشتن مقاله نقش داشته‌اند.

تعارض منافع

در این پژوهش تعارض منافع وجود ندارد.

پی‌نوشت

۱. «فرانک تمدن» در طرح ساماندهی خود با استفاده از مطالب موجود و بدون ارجاع، مطالب تکراری را بیان کرده و تنها در مواردی برای درک بهتر، نقشه‌ها و جداولی ارائه داده است (تمدن، ۱۳۸۹).
۲. از آنجایی که عنوان قصبه، اطلاق بر بزرگ‌ترین قریهٔ نلوک است، می‌توان چنین مطرح کرد که پس از اقدامات باقرخان در توسعهٔ خوراسگان، این محل با هر دو عنوان «قریه» و «قصبهٔ جی» مطرح بوده است؛ چنان‌که اسناد شرعی در دسترس نیز، این ادعا را تأیید می‌کنند (برهانی‌رازانی و نوریان، ۱۴۰۰).
۳. مسافت ۱٫۵ کیلومتری یاد شده در سند که حد شرقی شهر خوراسگان را از محلهٔ میان مشخص می‌کند، به روستای خاتون‌آباد نمی‌رسد و پیل یاد شده احتمالاً روی مسیر آبی در این فاصله قرار داشت و به این نام معروف بود که در حال حاضر تخریب شده است. بررسی میدانی در محدودهٔ مذکور نیز نتیجه‌ای دربرداشت.
۴. این پرورشگاه توسط «علی همدانیان»، از خیرین معروف دورهٔ پهلوی ساخته شد و اکنون با عنوان «مرکز بهزیستی و توانبخشی خوراسگان» شناخته می‌شود.
۵. در سند اخیر به شکل دقیق، مسافت‌ها از محلهٔ میان ذکر شده است و نقشهٔ شمارهٔ ۲ بر مبنای آن تهیه گردید.
۶. «نادری رازانی» بنابر مشاهدات خود در سال ۱۳۲۴ ه.ش.، محله‌های خوراسگان را با نام‌های «دشت، درب سبیه، پاخندق، محلهٔ زیر، محلهٔ درب طاق، محلهٔ میان، محلهٔ سرخوض، محلهٔ سر سه راه، محلهٔ لب جوب، محلهٔ پادریخت (نارون)، محلهٔ مسجدعلی - لوپرت - محلهٔ بالا، لبژوان، محلهٔ خیادان، محلهٔ بانومهدی، محلهٔ پُزوه بالا، محلهٔ پُزوه پایین» معرفی می‌کند (نادری‌رازانی، ۱۳۸۷: ۳۲ و ۲۸۳) مطالعات کنونی نشان‌داد به جز سه محل زیر، میان و بالا، دیگر اسامی مربوط به تقسیم‌بندی‌های خرد محله‌ها و قرای اطراف است. نکتهٔ دیگر آن‌که، برخلاف دو محلهٔ غلیبا و وسطی، تاکنون سندی در رابطه با محلهٔ سفلی شناسایی نشده است، اما خود نام دو محلهٔ غلیبا و وسطی، نشان از وجود چنین محله‌ای - سفلی - در ساختار خوراسگان دارد.
۷. نام رسمی محله‌های خوراسگان در مکاتبات، «غلیبا»، «وسطی» و «سفلی» و نام محاوره‌ای‌شان به ترتیب، «بالا»، «میان» و «زیر» است.
۸. باغ دیگری به نام «باغ محمدعلی‌خان» توسط آقای علیرضا آرابی، در خارج از مجموعهٔ خان و در سمت غربی خیابان اباد معرفی شد که در حال حاضر وجود ندارد (علیرضا آرابی، مصاحبه شونده، تابستان ۱۴۰۰).
۹. در بین بناهای شناسایی شده، مسجد قلعه‌گرها در تاریخ شهر خوراسگان و روستای رازان به عنوان یکی از مساجد محلهٔ سفلی آمده (نادری‌رازانی، ۱۳۸۷: ۲۸۲) و تنها در اسناد میراث به عنوان «مسجد تاریخی متعلق به قلعهٔ خان» مشخص شده است (آزادمنش، ۱۳۸۶: ۱۳).
۱۰. این انتساب را باید در زمرهٔ سنت شفاهی به‌شمار آورد که توسط نویسندگان یاد شده بیان شده و تاکنون سندی در این رابطه به دست نیامد.
۱۱. خاندان خان خوراسگان، کدخدایان این قریه و قصبه بودند و بنابر اطلاعات کنونی، تا هفت نسل متوالی، احتمالاً از اواسط قرن دوازدهم هجری قمری تا حدود تاریخ ۱۳۳۹ ه.ق. این مسئولیت را برعهده داشتند. نام آن‌ها به ترتیب: آقاغدیو، آقاکنیر، آقاقتحلی، آقامحمدجعفر، ارباب محمدکریم، محمدعلی‌خان و میرزا فضل‌الله بوده است (علیرضا آرابی، مصاحبه شونده، تابستان ۱۴۰۰؛ مجید طغیانی‌فر، مصاحبه شونده، پاییز ۱۴۰۲؛ نادری‌رازانی، ۱۳۸۷: ۶۳-۷۲).
۱۲. با افول قدرت خان‌ها، محلهٔ وسطی - مرکز قریه و قصبه و خان‌نشین خوراسگان - رو به فراموشی رفت و در حال حاضر، تصاویر مجموعهٔ خان در آشنایی با این آثار معماری فاخر و فهم جایگاه اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ساکنان آن کمک شایانی می‌کند. در این بخش با توجه به ناشناخته بودن مجموعهٔ خان، تنوع معماری و تزئینات منحصر به فرد، معیار انتخاب تصاویر بود و تلاش شد با معرفی کوتاه، زمینه‌ای برای مطالعات آتی این خانه‌ها فراهم شود.
۱۳. این اشعار با گچ پوشانده شده و تنها در خانهٔ صدی - بخشی از عمارت خانهٔ خان - قابل رؤیت است (علیرضا آرابی، مصاحبه شونده، تابستان ۱۴۰۰).
۱۴. در دیدار از خانهٔ فتاحی مشخص شد، دو پلاک ۱۵ و ۱۶ در نقشهٔ ۵ به نام‌های «مطبخ، و چاه و منبع آب» بخشی از خانهٔ فتاحی هستند که در سامانهٔ شهرداری جداگانه ثبت شده است.

کتابنامه

- ابوشیخ انصاری، ابو محمد عبدالله بن محمد بن جعفر بن حیان، ۱۴۱۲، طبقات المحدثین باصبهان و الواردين عليها. دراسه و تحقیق: عبدالغفور عبدالحق حسین البلوشی، جلد دوم، بیروت: مؤسسه الرسالة.
- ابی نعیم، احمد بن عبدالله الاصبهانی، ۱۹۳۴، ذکر اخبار اصبهان. جلد ۱ و ۲، لیدن: بریل.
- احمدی حیدری، ندا، ۱۳۸۲، «گزارش خانه سعیدیان». آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان (منتشر نشده).
- ارباب اصفهانی، محمدمهدی بن محمدرضا، ۱۳۶۸، نصف جهان فی تعریف الاصفهان. به تصحیح: منوچهر ستوده، تهران: امیرکبیر.
- اسناد پادریان گرملی، ۱۳۸۳، به کوشش: منوچهر ستوده با همکاری: ایرج افشار، تهران: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب.
- انجمن مقدس ولایتی اصفهان، شماره ۲۲، (۱۳۲۶ ه.ق.).
- آرشیو دیجیتال دنیای زنان در عصر قاجار: (www.qajarwomen.org), تاریخ دسترسی: بهار ۱۴۰۱.
- آزاد، میترا؛ ستایش مهر، محمود؛ و سلطانی، مهدی، ۱۳۹۴، «بررسی و نقد احیای خانه تاریخی سید رسول حسینی مجموعه عمارت خان خوراسگان با تأکید بر هویت تاریخی آن». دوفصلنامه علمی-تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، انجمن علمی دانشجویان مرمت دانشکده مرمت دانشگاه هنر اصفهان، دوره جدید، ۳ (۵): ۹۹-۱۱۶.
- آزادمنش، محمد؛ و حیدری، سمیرا، ۱۳۸۶، «حریم خانه‌های باقرخان خوراسگان (رسول حسینی، سعیدیان، نادری، کمالی، محمدی، صدری، آرائی، عطایی و ربی، حسن حسینی)». آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان (منتشر نشده).
- آصف، محمدهاشم، ۱۳۵۲، رستم التواریخ. تصحیح: محمد مشیری، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری مؤسسه انتشارات کیهان.
- برهانی رارانی، علی، ۱۳۹۷، «پهنه فرهنگی خوراسگان اصفهان از دوره صفوی تا عصر حاضر». پایان نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، (منتشر نشده).
- برهانی رارانی، علی؛ و نوریان، الهه، ۱۴۰۰، «تأثیر مدیریت منابع آب بر تغییر جغرافیای اداری خوراسگان اصفهان از دوره صفوی تا عصر حاضر». دوفصلنامه موزه ملی ایران، ۲ (۳): ۱۹۸-۱۸۳. DOI: 10.22034/JINM.2022.533334.1042
- تحویلدار اصفهان، حسین، ۱۳۴۲، جغرافیای اصفهان؛ جغرافیای طبیعی و انسانی و آمار و اصناف شهر. به کوشش: منوچهر ستوده، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران.
- تمدن، فرانک، ۱۳۸۹، «تهیه طرح ساماندهی و احیای بافت تاریخی شهر خوراسگان». آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان (منتشر نشده).

- جابری‌انصاری، محمدحسن، ۱۳۲۱، تاریخ اصفهان و ری و همه جهان. اصفهان: انتشارات روزنامه و مجله خرد.
- جعفریان، رسول، ۵-۱۳۷۴، «عالمان و اندیشوران خوراسگان در چند سده گذشته»، فصلنامه فرهنگ اصفهان، ۲ و ۳: ۵۲-۴۲.
- جمالیان، اکرم، ۱۳۸۵، «پرونده ثبتی خانه رسول حسینی». آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان (منتشر نشده).
- جناب، میرسیدعلی، ۱۳۸۵، رجال و مشاهیر اصفهان. تدوین و تصحیح: رضوان پورعصار، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- حسینی‌اشکوری، صادق، ۱۳۸۸، اسناد موقوفات اصفهان. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- حموی بغدادی، یاقوت، ۱۹۶۵، معجم البلدان. تصحیح: فردیناند ووستنفلد، تهران: اسدی.
- ربانی، رسول؛ و هاشمیان‌فر، جمشید، ۱۳۸۴، «گذری بر شهر خوراسگان». خورشید جی، به‌کوشش: رسول جعفریان، صص: ۲۲۳-۲۴۲، اصفهان: شورای اسلامی شهر خوراسگان و کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران.
- رزم‌آرا، حسینعلی، ۱۳۳۲، فرهنگ جغرافیایی ایران (آبادی‌ها). جلد ۱۰، تهران: دایره جغرافیایی ارتش.
- زاینده‌رود، شماره ۲۷، (۱۳۲۷ ه.ق.).
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران: (www.nlai.ir)، تاریخ دسترسی: بهار ۱۴۰۱.
- سمعانی، عبدالکریم بن محمد، ۱۳۸۲، الانساب. جلد دوم، حیدرآباد هند: نشر مطبوعه مجلس، دایرةالمعارف العثمانیه.
- سند «ورقه معامله قطعی غیر منقول» خانه صدری، سال ۱۳۱۶ ه.ش.؛ اسناد خانواده صدری.
- سند «مأموریت به میرزا علی جهت متفرق ساختن ارادل و اوباش اجتماع کرده در اطراف خانه محمدعلی خان امین‌الرعا در خوراسگان از طرف شیخ نجفی»، ۱۳۲۴ ه.ق.، شماره سند ۱۰۷۳۳۳، پایگاه اسناد فارسی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- سند «وزارت کشور: تعیین حدود شهرداری‌های شهرهای مختلف اصفهان»، ۱۳۴۳، شناسه کد کتاب ۴۷۳۰۹۸۷، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- سیستم یکپارچه شهرسازی و درآمد شهرداری اصفهان: (www.esup.isfahan.ir)، تاریخ دسترسی: بهار ۱۴۰۱.
- شهرداری اصفهان: (www.isfahan.ir)، تاریخ دسترسی: بهار ۱۴۰۱.
- «صلح‌نامه خانه غدیر و خانه حاجی شاه قلی بین آقامیرزا ابوالقاسم و آقاعبدالباقی در محله وسطی خوراسگان»، ۱۲۸۸ ه.ق.، آرشیو اسناد شخصی خانواده فتاحی و طغیانی‌فر.

- «صلح‌نامه دختران محمدباقر با آقامحمد»، ۱۱۸۴ ه.ق.، شماره سند ۱۴۱۴۲۸۸۴، مجموعه امیرحسین نیک‌پور، درگاه اینترنتی دنیای زنان در عصر قاجار: qajarwomen.org.
- «صلح‌نامه فاطمه خانم و آقا محمد»، ۱۲۰۳ ه.ق.، شماره سند 14142A83، مجموعه امیرحسین نیک‌پور، درگاه اینترنتی دنیای زنان در عصر قاجار: qajarwomen.org.
- «صلح‌نامه مشهدی رمضان و آقا میرزا محمد»، ۱۳۲۸ ه.ق.، شماره ثبت ۱۱۹۶۳۸، پایگاه اسناد فارسی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- طومار شیخ بهایی، ۱۳۰۷، رونویسی از کاظم سمیعی. اصفهان: دایره ثبت اسناد و املاک اصفهان.
- غفاری کاشانی، ابوالحسن، ۱۳۶۹، گلشن مراد. به اهتمام: غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: زرین.
- کاشانی، میر تقی‌الدین، ۱۳۸۶، خلاصه‌الاشعار و زبدة‌الافکار (بخش اصفهان). به کوشش: عبدالعلی ادیب برومند و محمدحسین نصیری کهنمویی، تهران: میراث مکتوب.
- کتابخانه دیجیتال آستان قدس رضوی: (www.digital.aqr.ir)، تاریخ دسترسی: بهار ۱۴۰۱.
- کشانی، محمدرضا؛ و ستوده، مولود، ۱۳۹۷، فهرست اجمالی اسناد تاریخی دیوان ظل السلطان. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- «مبايعه‌نامه خانه‌ای در محله وسطی خوراسگان از سال ۱۲۳۲ ه.ق. آرشیو شخصی آقای نادرقلی نادری رارانی.
- محمدی، جمال، ۱۳۸۴، «نگاهی به جغرافیای شهری خوراسگان» خورشید جی، به کوشش: رسول جعفریان، صص: ۲۱۱-۲۲۲، اصفهان: شورای اسلامی شهر خوراسگان و کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران.
- موسوی نامی اصفهانی، محمدصادق، ۱۳۶۳، تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ زندگی. تهران: اقبال.
- مهدوی، مصلح‌الدین؛ و منتظرالقائم، اصغر، ۱۳۸۴، «باقرشاه خوراسگانی». خورشید جی، به کوشش: رسول جعفریان، صص: ۳۶۵-۴۰۰، اصفهان: شورای اسلامی شهر خوراسگان و کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران.
- نادری رارانی، نادرقلی، ۱۳۸۷، تاریخ شهر خوراسگان و روستای راران. اصفهان: فرهنگ مردم.
- «نکاح‌نامه میرزا فضل‌الله»، ۱۳۳۴ ه.ق.، آرشیو شخصی آقای علیرضا آرابی. وزارت کشور: (www.moi.ir)، تاریخ دسترسی: بهار ۱۴۰۱.
- یکتاییان، گلناز؛ و شعبانی، مریم، ۱۳۸۴، «پرونده ثبتی خانه نادری خوراسگان». آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان (منتشر نشده).

- Abi Nuaym, A., 1934, *Zekr-e Akhbār-e Asbahān*. Vol. 1 & 2, Leiden: Brill, (In Arabic).
- Abusheikh Ansari, A., 1992, *Tabaghāt Al-mohaddesin be-asbahān va Al-vāredin-a Alayhā, correction: Abd Al-ghafur Abd Al-hagh Husayn Al-balushi*. Vol. 2, Beirut: Moassesah Al-resalah, (In Arabic).
- Ahmadi Heydari, N., 2003, *Saeidian House Report*. (Government report in Persian).
- “Anjoman-e Moghaddas-e Velayati-ye Esfahan”, No. 22, 1907. (Newspaper in Persian).
- Arbab-e Esfahāhani, M., 1989, *Nesf-e Jahān fi Ta’rif-e Al-esfahān*, Correction: Sotudeh, M., Tehran: Amirkabir, (In Persian).
- Āsef, M. H., 1973, *Rostam al-tavārikh*. Correction: Moshiri, M., Tehran: Keyhan, (In Persian).
- “Asnād-i pādiriyān-i karmelī bāzmāndeh az asr-i shāh abbās safavī”, 2004, Correction: Sotudeh, M. & Afshar, I., Tehran: Miras Maktoob, (In Persian).
- Azad, M.; Setayeshmehr, M. & Soltani, M., 2015, “Study and Review the Revitalization of the Historical House of “Rasul Husaini” in the Khan Complex of Khorasgan (Isfahan) by Emphasis on Its Historical Identity”. *Bi-annual Journal of Restoration Science and Cultural Heritage*, 3 (5), 99-116, (In Persian).
- Azadmanesh, M. & Heydari, S., 2007, *Houses of Baqer Khan Khorasgan (Rasoul Hosseini, Saeidian, Naderi, Kamali, Mohammadi, Sadri, Arai, Atai and Rabbi, Hassan Hosseini)*. (Government report in Persian).
- Borhani Rarani, A. & Noorian, E., 2022, “The Influence of the Water Resources Management on Changing the Administrative Geography of Khorasgan of Isfahan from Safavid Epoch to the Present Time”. *Journal of Iran National Museum*, 2(2): 183-198. DOI: [10.22034/jinm.2022.533334.1042](https://doi.org/10.22034/jinm.2022.533334.1042)
- Borhani Rarani, A., 2018, “The Cultural Landscape of Khorāsgān of Isfahan from the Safavid Era to the Present Time”. The Thesis Submitted in Partial Fulfillment of Masters Degree, University of Tehran, Unpublished, (In Persian).
- Digital Library of Aṣṭan-e Quds-e Razavi: (www.digital.aqr.ir), Access date: Spring 1401 SH., (Website).
- Ghaffari Kashani, A., 1990, *Golshan-e Morad*. Correction: Tabatabaei Majd, Gh., Tehran: Zarrin, (In Persian).

- Hamavi Baghdadi, Y., 1965, *Mu'jam ul-Buldān*. Correction: Ferdinand Wüstenfeld, Tehran: Asadi, (In Persian).
- Hoseini Ashkevari, S., 2009, *Asnād-e Moghufāt-e Esfahān*. Qom: Majma-e Zakhaer-e Eslami, (In Persian).
- Integrated urban planning and revenue system of Isfahan Municipality: (www.esup.isfahan.ir), Access date: Spring 1401 SH., (Website).
- *Interior Ministry document: Khorasgān city area*, 1964, Book Code ID: 4730987, National Library and Archives of I.R. IRAN, (Historical Document in Persian).
- Jaberi Ansari, M. H., 1942, *Tārikh-e Esfahān o Rey o Hame-ye Jahān*. Isfahan: Kherad Newspaper & Journal, (In Persian).
- Jafarian, R., 1995, "Khorasgan scholars and thinkers in the last few centuries". *Isfahan Culture Journal*, 2 & 3: 42-52, (In Persian).
- Jenab, M. S. A., 2006, *Rejāl o Mashāhir-e Esfahān*. Correction: Pur Assar, R., Isfahan: Isfahan Municipality Recreational and Cultural Organization, (In Persian).
- Kashani, M. T., 2007, *Khulāsāt al-ash'ār va zubdat al-afkār (Isfahan part)*. Correction: Adib Borumand, A. & Nasiri Kahnamuei, M H., Tehran: Miras Maktoob, (In Persian).
- Keshani, M. & Sotudeh, M., 2018, *Brief list of historical documents of Zell-e Soltan Court*. Isfahan: Isfahan Municipality Recreational and Cultural Organization, (In Persian).
- Mahdavi, M. & Montazer Al-ghaem, A., 2005, "Bagher Shah-e Khorasgani". *Khorshid-e Jey*: 365-400, Isfahan: Islamic City Council of Khorasgan & Specialized library on Islam and Iran, (In Persian).
- Ma'murriyat be Mirzā Ali, 1907, Document Number: 107333, Persian Documentation Database of Aṣṭān Quds-e Razavi Central Library, (Historical Document in Persian).
- Ministry of Interior: (www.moi.ir), Access date: Spring 1401 SH., (Website).
- Mobāye'e Nāmeḥ-ye, 1817, Personal archive of Mr. Nader Gholi Naderi Rarani, (Historical Document in Persian).
- Mohammadi, J., 2005, "A look at the urban geography of Khorasgan". *Khorshid-e Jey*: 211-222, Isfahan: Islamic City Council of Khorasgan & Specialized library on Islam and Iran, (In Persian).

- Mousavi Nami Esfahani, M., 1984, *Tārikh-e Gitigoshā Dar Tārikh-e Zandieh*. Tehran: Eghbal, (In Persian).
- Municipality of Isfahan: (www.isfahan.ir), Access date: Spring 1401 SH., (Website).
- Naderi Rarani. N., 2008, *Tarikh-e Shahr-e Khoraskan va Rusā-ye Raran*. Isfahan: Farhang-e Mardom, (In Persian).
- National Library and Archives of I.R. IRAN: (www.nlai.ir), Access date: Spring 1401 SH., (Website).
- Nekahnāmeḥ-ye Mirzā Fazlollāh, 1916, [Personal archive of Araei family](#) (Historical Document in Persian).
- Rabbani, R. & Hashemiyanfar, J., 2005, “A summary of the Khorasgan City”. *Khorshid-e Jey*: 233-242, Isfahan: Islamic City Council of Khorasgan & Specialized library on Islam and Iran, (In Persian).
- Razmara, H., 1954, *Farhang-e joghrafiāi-e iran (abadiha)*. Vol. 10, Tehran: Geographical Organization of the Armed Forces, (In Persian).
- Sam'ani, A., 1963, *Kitāb al-Ansāb*. Vol. 2, Hyderabad: Nashr-e Matbaa' Majles, Dayerah Al-maa'ref Al-osmāniyah, (In Arabic).
- Solhnāmeḥ-ye Āghā Mirzā Ābolghāsem va Āghā Ābdolbāghi, 1871, *Personal archive of Fattahi and Toghianifar families* (Historical Document in Persian).
- Solhnāmeḥ-ye Dokhtarān-e Mohammadbāgher bā Āghā Mohammad, 1771, Document Number: 14142A84 On “qajarwomen.org”, (Historical Document in Persian).
- Solhnāmeḥ-ye Fātemeh Khānom va Āghā Mohammad, 1789, Document Number: 14142A83 On “qajarwomen.org”, (Historical Document in Persian).
- Solhnāmeḥ-ye Mashhadi Ramezān va Āghā Mirzā Mohammad, 1910, Registration Number: 119638, Persian Documentation Database of Aṣṭan Quds-e Razavi Central Library, (Historical Document in Persian).
- Tahvildar-e Esfahan, H., 1964, *Joghrafiā-ye Esfahān: Joghrafiā-ye Tabiī o Ensāni o āmār o asnāf-e shahr*. Correction: Sotudeh, M., Tehran: Institute for Social Studies and Research of Literature Faculty of University of Tehran, (In Persian).
- Tamaddon, F., 2010, *Preparing a plan to organize and revive the historical fabric of Khorasgan City*, (Government report in Persian).
- Tumār-e Shekh Bahāei, 1928, Transcription: Samiei, K., Isfahan:

Dayereh-ye Sabt-e Asnad va Amlak-e Esfahan, (Historical Document in Persian).

- Women's Worlds in Qajar Iran: (www.qajarwomen.org), Access date: Spring 1401 SH., (Website).

- Yektaeiyan, G. & Sha'bani, M., 2005, Registration file of Naderi house of Khorasgan, (Government report in Persian).

- Zayandehrud, No.27, 1909. (Newspaper in Persian).